

Я. Р. Самуйлік
Брэст, БрДГУ

МОЎНАЯ ІНТЭРФЕРЭНЦЫЯ І АСАБЛІВАСЦІ ВЫКЛАДАННЯ ЛІНГВІСТЫЧНЫХ ДЫСЦЫПЛІН У РЭСПУБЛІЦЫ БЕЛАРУСЬ

У многіх краінах свету галоўную пазіцыю займае мова тытульнай нацыі (Германія, Італія, Польшча, Румынія, Грэцыя, Іран, Японія і інш.). Аднак існуюць дзяржавы, у якіх назіраецца такая з’ява, як білінгвізм (ад лац. *bi* ‘два’ і *lingua* ‘мова’), або двухмоўе, – валоданне і папераменнае карыстанне адной асобай ці ўсім народам дзвюма мовамі (звычайна першай – роднай, другой – набытай). Калі ва ўжытку знаходзяцца некалькі моў, гавораць пра шматмоўе, або полілінгвізм (ад грэч. *poly* ‘многа’ і лац. *lingua* ‘мова’). Такіх людзей называюць адпаведна білінгвамі і полілінгвамі, а тых, хто размаўляе больш як на шасці мовах, – паліглотамі (ад грэч. *polyglōtos* < *poly* ‘многа’ і *glōtta* ‘мова’).

Функцыянаванне ў грамадстве дзвюх або некалькіх моў – даволі пашыраная з’ява, якая назіраецца ў розных краінах свету: напрыклад, у Фінляндыі – фінская і шведская, у Канадзе – англійская і французская, у Бельгіі – нідэрландская (фламандская), французская і нямецкая, у Швейцарыі – нямецкая (германа-швейцарская), французская, італьянская і рэтараманская мовы. Не з’яўляецца выключэннем і Рэспубліка Беларусь, таму што яна таксама ўяўляе сабой шматнацыянальную дзяржаву з шырока распаўсюджаным двухмоўем (білінгвізмам). У нашай краіне ў якасці дзяржаўных канстытуцыйна замацаваны дзве мовы – беларуская і руская.

Аднак сучасная моўная сітуацыя ў Рэспубліцы Беларусь характарызуецца дамінаваннем рускай мовы і пераважным яе выкарыстаннем насельніцтвам у розных сферах грамадскага жыцця. Да таго ж замацаваны за рускай мовай статус другой дзяржаўнай дае падставы ацаніць сучасную моўную сітуацыю ў нашай краіне як незбалансаванае беларуска-рускае дзяржаўнае двухмоўе, пры гэтым мае месца групавое (як беларускае, так і рускае) аднамоўе. Але калі браць пад увагу такі аспект двухмоўя, як пасіўнае валоданне другой мовай, магчымасць і здольнасць успрымаць на ёй інфармацыю, то трэба прызнаць, што ўсё насельніцтва нашай краіны з’яўляецца двухмоўным. Аднак беларуска-рускі білінгвізм не можа разглядацца ў сваім традыцыйным сэнсе. Класічна полілінгвальнасць ацэньваецца як з’ява станоўчая, паколькі з кожнай новай, засвоенай чалавекам мовай яму адкрываецца цэлы адмысловы свет новых культурных традыцый, што ўзбагачае светапогляд, пашырае спазнанне і спрыяе

дыялогу цывілізацый. Цудоўна сказаў пра гэта калісьці Ё. Гётэ: “Колькі моваў ты ведаеш, столькі разоў ты чалавек” [2, с. 14].

У такой няпростай сітуацыі ў навучальных установах (школах, каледжах, ліцэях, прафесійна-тэхнічных вучылішчах, класічных і профільных універсітэтах і акадэміях і г. д.) Рэспублікі Беларусь выключна важнае месца надаецца выкладанню беларускай і рускай моў і іншых сумежных мовазнаўчых дысцыплін, якія прызначаны забяспечыць вучняў, студэнтаў, магістрантаў і аспірантаў якаснымі ведамі і ўменнямі выкарыстання моўных сродкаў як у бягучым вучэбным працэсе, так і будучай прафесійнай дзейнасці.

Да таго ж ва ўмовах білінгвізму ўзаемадзеянне моў прыводзіць да *інтэрферэнцыі* (ад лац. *inter* ‘паміж’ і *ferens* ‘які нясе, пераносіць’) – узаемапрапінкнення элементаў адной моўнай сістэмы ў іншую. Мінімальныя лінгвістычныя адзінкі адхілення ад нормы адной мовы пад уплывам іншай называюцца *інтэрферэмамі*.

Узровень інтэрферэнцыі навучэнцаў-білінгваў вар’іруецца ў залежнасці ад моўнага асяроддзя, узросту, нацыянальнай прыналежнасці, набываемай адукацыі і будучай прафесіі. Пры гэтым чым больш генетычна блізкія дзве мовы (у нашым выпадку – беларуская і руская) яны выкарыстоўваюць у навучальным працэсе і штодзённым жыцці, тым большая ступень інтэрферэнцыі. Гэта звязана з псіхалагічнымі прычынамі, паколькі пры валоданні роднаснымі мовамі навучэнцы-білінгвы менш усведамляюць іх адметнасці, чым пры валоданні мовамі, аддаленымі генетычна.

Адрозніваюць *беларуска-рускую* інтэрферэнцыю, калі пад уздзеяннем рускай мовы навучэнец-білінгв дапускае памылкі ў сваім беларускім маўленні, і *руско-беларускую*, калі беларуская мова ўплывае на характар рускага маўлення. Сёння відавочнае пашырэнне мае *беларуска-руская* інтэрферэнцыя. Гэта абумоўлена тым, што пераважная большасць насельніцтва нашай краіны атрымлівае адукацыю на рускай мове і зусім натуральна аддае ёй перавагу ў зносінах, а ўзровень валодання беларускай (роднай) мовай няспынна зніжаецца. Як правіла, родная мова засвойваецца ўжо пры сфарміраванай у навучэнца-білінгва сістэме рускай мовы (для большасці дзяцей у Рэспубліцы Беларусь ва ўзросце ад 6 да 10 гадоў характэрны паслядоўны незбалансаваны білінгвізм з дамінаваннем рускай мовы), таму і адчуваецца пастаянны ўплыў з боку апошняй на беларускае маўленне. Руская мова, як дамінантная, адпраўная, перадае другой (у нашым выпадку роднай, але не засвоенай з дзяцінства, а значыць, менш зручнай для камунікацыі) моўнай сістэме свае катэгорыі і формы. Таму спачатку навучэнец-білінгв думае па-руску, а ўжо потым перакладае выказанне на беларускую мову. Найлепшы варыянт – гэта выпадак, калі

білінгвальная асоба аднолькава чыста гаворыць на кожнай з моў. На жаль, гэта здараецца не так часта.

Беларуска-руская і руска-беларуская інтэрферэнцыя – з’ява распаўсюджаная і закранае ўсе ўзроўні моўнай сістэмы. Вылучаюць наступныя віды інтэрферэнцыі: фанетычная, акцэнталагічная, словаўтваральная, лексічная, марфалагічная, сінтаксічная.

Руска-беларуская інтэрферэнцыя – наяўнасць у рускім маўленні навучэнца-білінгва фанетычных рыс беларускай мовы, напрыклад: фрыкатыўны [ʏ], [yʲ] на месцы выбухных [z], [zʲ], цвёрдыя (зацвярдзелыя) [p], [ч] на месцы мяккіх [pʲ], [чʲ], свісцячыя [dʒʲ], [ʧʲ] на месцы [dʲ], [tʲ], афрыката [дж] на месцы [ж], спалучэнне гукаў [шч] на месцы [шʲ]: *бла[ʏ]ада[pʲ]у, за[чэ]м, па[чэ]му, к[рэ]нас[чʲ], [dʒʲ]е[чʲ]и, паса[dʒ]у, [шч]астье.*

Беларуска-руская інтэрферэнцыя – наяўнасць у беларускай мове навучэнца-білінгва рускамоўных фанетычных рыс, напрыклад: мяккае вымаўленне гукаў [pʲ], [чʲ] замест цвёрдых (зацвярдзелых) [p], [ч], гук [mʲ] замест [yʲ], зычныя [л], [в], [ф] замест [ў]: *па[pʲ]е[чʲ]кі, [чʲ]гунка, [mʲ]вёрдзі, сказа[л], во[л]к, пра[в]да, тра[ф]ка.*

Акцэнталагічная інтэрферэнцыя – зблытванне навучэнцам-білінгвам месца пастаноўкі націску ў сугучных словах беларускай і рускай моў, напрыклад: *крапіва – крапіва, спіна – спіна, кішка – кишка, тарты – торты, несіці – нести, брала – брала, адзінаццаць – одиннадцать, за борт – за борт.*

Словаўтваральная інтэрферэнцыя – ужыванне двухмоўным навучэнцам слоў, у якіх назіраецца несупадзенне словаўтваральных сродкаў. Напрыклад, у рускім маўленні такімі інтэрферэмамі з’яўляюцца *бездюдность* (рус. *бездюдие*), *атлетичный* (рус. *атлетический*), *вишняк* (рус. *вишеник*), *по-человечьи* (рус. *по-человечески*); ці, напрыклад, у беларускім маўленні – *сумніцельны* (бел. *сумніўны*), *кантраляваць* (бел. *кантраляваць*), *вымакшы* (бел. *вымаклы*), *ахрыпшы* (бел. *ахрыплы*).

Лексічная інтэрферэнцыя – змешванне навучэнцам-білінгвам лексічных і семантычных рэсурсаў беларускай і рускай моў. Напрыклад, ужыванне у беларускім маўленні слоў, якія толькі фармальна перадаюцца сродкамі беларускай мовы, а па змесце не адпавядаюць яе сутнасці: *абарудаванне* – замест *абсталяванне*, *таргоўля* – замест *гандаль*, *страна* – замест *краіна*, *рыскаваць* – замест *рызыкаваць*, *інтарэсны* – замест *цікавы*. На ўзроўні лексікі выразна праяўляюцца непадобнасць, нацыянальная спецыфіка мовы.

У блізкароднасных мовах часта не супадае семантычнае напаўненне знешне падобных слоў (міжмоўная аманімія): бел. *плот* ‘агароджа’ – рус. *плот* ‘звязанае бярвенне для сплаву па вадзе’, бел. *нядзеля* ‘сёмы дзень тыдня, агульны дзень адпачынку’ – рус. *неделя* ‘адзінка вылічэння часу, роўная сямі дням, ад панядзелка да нядзелі ўключна’, бел. *склон*

‘граматычная катэгорыя’ – рус. *склон* ‘нахілены ўчастак паверхні’, бел. *маніць* ‘хлусіць’ – рус. *манить* ‘вабіць, прыцягваць да сябе’.

Пад уплывам слоўнага атачэння па-рознаму паводзяць сябе суадносныя на першы погляд рады слоў. Напрыклад, рус. *открыть глаза* – *открыть дверь* – *открыть магазин* – *открыть книгу* ў беларускай мове перадаецца чатырма рознымі дзеясловамі-адпаведнікамі: *расплюшчыць вочы* – *адчыніць дзверы* – *адкрыць магазін* – *разгарнуць кнігу*. Параўн. таксама: у рускай мове адно слова *любитъ* (*любовь*) перадае ўсю шматбаковасць гэтага пачуцця, а ў беларускай мове ўжываюцца два розныя словы – *любіць* (*любоў*) і *кахаць* (*каханне*). Калі *любіць* (*любоў*) спалучаецца з рознымі словамі (*любіць жыццё, родны край, мову, сяброў, працу, тэатр, чытаць, лета* і інш.), то праз слова *кахаць* (*каханне*) перадаецца толькі ‘вялікае сардэчнае пачуццё да асобы іншага полу’ – *кахаць дзяўчыну, жанчыну, нявесту, хлопца* і інш.

Стварэнне і ўспрыманне рускамоўнага тэксту беларусамі мае таксама адмысловы псіхалагічны фон – асабліваю сістэму каштоўнасцей і асацыяцый, якія адлюстроўваюць не агульнаўсходнеславянскі, а “свой”, нацыянальна адметны малюнак свету. У рускае маўленне беларусаў трапляюць словы і выразы, якіх няма ў рускай мове: *полная жменя* (*горсть*), *наклеить цетлик* (*расписку, квитанцию*), *не сёрбай* (*не хлебай*), *мне мулко* (*жестко*) *спать, ни в коем разе* (*ни в коем случае*), *сюдой и тудой* (*сюда и туда*).

Марфалагічная інтэрферэнцыя – зблытванне навучэнцам-білінгвам граматычнага афармлення слоў у беларускай і рускай мовах. Напрыклад, няправільнае ўжыванне родавых форм назоўніка: бел. *медаль* (м. р.) – рус. *медаль* (ж. р.), бел. *стэп* (м. р.) – рус. *степь* (ж. р.), бел. *гузь* (ж. р.) – рус. *гузь* (м. р.), бел. *сабака* (м. р.) – рус. *собака* (ж. р.), бел. *шынель* (м. р.) – рус. *шинель* (ж. р.), бел. *насып* (м. р.) – рус. *насыпь* (ж. р.). Трэба ўлічваць таксама і адрозненні ў форме ліку гэтай часціны мовы: бел. *чарніла* (адз. л.) – рус. *чернила* (мн. л.), бел. *паводзіны* (мн. л.) – рус. *поведение* (адз. л.), бел. *каноплі* (мн. л.) – рус. *конопля* (адз. л.), бел. *грудзі* (мн. л.) – рус. *грудь* і *груды* (адз. л. і мн. л.), бел. *чарніцы* (мн. л., адз. л. *чарніца* ‘адна ягада’) – рус. *черника* (адз. л.), бел. *круты* (мн. л.) – рус. *крупа* і *крупы* (адз. л. і мн. л.) і інш.

Сінтаксічная інтэрферэнцыя – зблытванне навучэнцам-білінгвам пабудовы словазлучэнняў і сказаў у беларускай і рускай мовах. Нярэдка пад уплывам рускай мовы навучэнец няправільна ўжывае сінтаксічныя канструкцыі па-беларуску, напрыклад: *дзякаваць сына* замест *дзякаваць сыну* (рус. *благодарить сына*), *хварэць ангінай* замест *хварэць на ангіну* (рус. *болеть ангиной*), *пайсці за грыбамі* замест *пайсці ў грыбы* (рус. *пойти за грибами*) і г. д. Разам з гэтым пры карыстанні рускай мовай навучэнец

уводзіць у яе сінтаксічныя канструкцыі беларускай мовы, напрыклад: *дочкіна сумка* замест *сумка даччы* (бел. *даччына сумка*), *сынов коштум* замест *коштум сына* (бел. *сынаў касцюм*), *смеяцца с него* замест *смеяцца над ним* (бел. *смяцца з яго*) і г. д.

Інтэрферэнцыя выдзе да *канвергенцыі* (ад лац. *convergentio* ‘збліжэнне’) – збліжэнне моў, якія кантактуюць, у выніку запазычвання тых ці іншых элементаў (супрацьлеглы тэрмін – *дывергенцыя*, ад лац. *divergentio* ‘разыходжанне’).

Інтэрферэмы не ўплываюць на працэс разумення выказвання, што можа выклікаць ілюзію нязначнасці праблемы. Насамрэч праблема інтэрферэнцыі ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму надзвычай актуальная. Ад яе канструктыўнага вырашэння залежыць не толькі правільнасць і чысціня вуснага і пісьмовага маўлення навучэнцаў – будучых спецыялістаў у розных сферах чалавечай дзейнасці, але і сам факт захавання і існавання беларускай мовы, а ў выніку – і беларусаў як этнасу.

Калі маўленчую інтэрферэнцыю яшчэ можна ўмясціць у адносна ўпарадкаваныя рамкі няўных адхіленняў, то ступень уздзеяння рускай мовы на беларускае маўленне пры такой з’яве, як трасянка, немагчыма ні з чым супаставіць і сістэматызаваць.

Трасянка – нетыповая для большасці развітых нацыянальных моў з’ява, своеасаблівы моўны гібрыд, разнавіднасць змешанага, пераважна вуснага беларуска-рускага маўлення, што ўзнікла “шляхам механічнага змяшэння ў розных прапорцыях элементаў матэрыі і формы... дзвюх моў – рускай і беларускай” [3, с. 19]. Дакладны статус “трасянкi” ў агульнай сістэме беларускай нацыянальнай мовы на сённяшні дзень навукоўцамі не вызначаны. Аднак гэты феномен сучаснай беларускай моўнай рэчаіснасці апошнія дзесяцігоддзі ў самых розных аспектах актыўна даследуецца айчыннымі і замежнымі навукоўцамі (Г. Генцэль, С. М. Запрудскі, Н. Б. Мячкоўская, М. Р. Прыгодзіч, Г. А. Цыхун і інш.).

Само слова *трасянка* – гэта лінгвістычная метафара, бо трасянка літаральна азначае ‘сумесь сена з саломай для кармлення жывёлы, якая па якасці значна саступае сену’ (параўн. з выразам *трэсці трасянку* ‘перамешваючы, рыхтаваць што-небудзь’). Сэнс “недабраякасная сумесь” і быў перанесены ў моўную сферу.

Своеасаблівасць трасянкi ў тым, што тут (у адрозненне ад інтэрферэнцыі) адсутнічае маўленчы узус (ад лац. *usus* ‘звычай, ужыванне’). Яе складаюць мноства стыхійна і па-рознаму русіфікаваных індывідуальных варыянтаў беларускага маўлення. Лічыцца, што “трасянка” – наступствы камунікацыі пераважна беларускамоўнага вясковага насельніцтва з рускамоўным горадам. Таму можна пачуць маўленне з элементамі беларускай, рускай літаратурных моў і мясцовых гаворак (дыялектаў). Як слухна

заўважае С. М. Запрудскі, “трасянка” не мае стабільнай формы і характарызуецца вялікай варыянтнасцю ў залежнасці ад складу суразмоўцаў, іх маўленчых навыкаў, камунікатыўных інтэнцый, тэмаў, адрасатаў, сітуацый зносінаў, адукацыі, нацыянальнасці суразмоўцаў, іх паходжання, моўных біяграфій і г. д. У стылістычна-камунікатыўнай сістэме гарадскога насельніцтва займае важную нішу неафіцыйных “фамільярных” зносінаў... а ў кантактах паміж вяскоўцамі выконвае функцыю больш высокага стылістычнага рэгістра, што спрыяе яе пастаяннаму ўзнаўленню” [3, с. 19].

Трасянка – гэта анарматыўны, непрадказальны і заганны маўленчы варыянт, які ўяўляе найперш пагрозу для функцыянавання беларускай літаратурнай мовы. Таму нельга дапусціць, каб трасянка ўспрымалася грамадствам як натуральны элемент маўленчай камунікацыі, а тым больш ледзь не ў якасці новай аўтаномнай мовы ў гарадскім і вясковым асяроддзі.

Такім чынам, у сітуацыі білінгвізму (двухмоўя) пры выкладанні беларускай і рускай моў і іншых сумежных лінгвістычных дысцыплін у навучальных установах Рэспублікі Беларусь вялікая ўвага павінна надавацца прадухіленню шматлікіх памылак, якія ўзнікаюць у вуснай і пісьмовай мове навучэнцаў-білінгваў. Менавіта незбалансаваны беларуска-рускі білінгвізм вядзе да пагаршэння якасці моўнай адукацыі вучняў, студэнтаў, магістрантаў і аспірантаў. Таму на практычных занятках значнае месца павінны займаць пытанні супастаўлення і выяўлення адрозненняў паміж беларускай і рускай мовамі на розных узроўнях: фанетычным, арфаэпічным, акцэнталагічным, арфаграфічным, граматычным, словаўтваральным, лексічным. Толькі моўная практыка, арыентаваная на нормы, можа спрыяць павышэнню ўзроўню валодання беларускай і рускай мовамі, выпраўленню маўленчых хібаў. Вялікую ролю ў гэтым адыгрывае таксама моўнае асяроддзе, дзе прытрымліваюцца правільнага беларускага і рускага маўлення [1, с. 5, 6, 63–64, 66, 68–69, 70–72, 117–118; 2, с. 12, 13–14; 3, с. 19; 4; 5, т. 3, с. 85, т. 5, с. 177, 505, т. 7, с. 307, 351, т. 11, с. 556, т. 12, с. 472, 474, 487, т. 13, с. 441, т. 17, с. 403, т. 18, кн. 2, с. 281; 6].

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Зразікава, В. А. Беларуская мова для эканамістаў : вучэб. дапам. / В. А. Зразікава, А. В. Губкіна. – Мінск : Выш. шк., 2016. – 383 с.
2. Старавойтава, Н. П. Беларуская мова: гісторыя і сучаснасць : вучэб.-метад. дапам. / Н. П. Старавойтава. – Мінск : БДЭУ, 2006. – 182 с.
3. Сучасная беларуская літаратурная мова / Д. В. Дзятко [і інш.] ; пад рэд. Д. В. Дзятко. – Мінск : Выш. шк., 2017. – 588 с.
4. Свірыдзенка, В. І. Стратэгія фарміравання маўленчай культуры білінгвальнай асобы вучняў пачатковых класаў [Электронны рэсурс] / В. І. Свірыдзенка // Вес. БДПУ. Сер. 1. – 2019. – № 1. – Рэжым доступу: <https://elib.bspu.by/bitstream/doc/41265/1/120191010.pdf>. – Дата доступу: 04.04.2020.

5. Беларуская энцыклапедыя : у 18 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 1996–2004. – 18 т.

6. Википедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://be.wikipedia.org/wiki/Асвета_на_Беларусі. – Дата доступа: 04.04.2020.